

דמוקרטיה של טוב משותף | אילון שוורץ

24 ביוני

פורסם ע"י מערכת 'שבת'

העמדה הליברלית ביקשה ליצור מרחב ציבורי טהור שסביבו תתאחד החברה, אבל כשלה, מפני שבתוך תוכה גם היא מאופיינת בהשתייכות סוציולוגית מוגדרת. כדי לכונן אחדות חברתית צריך פוליטיקה אחרת

הליברליזם בישראל נמצא כיום במגמת דעיכה. זוהי תופעה ידועה וכואבת; כואבת מכיוון שיש לליברליזם היסטוריה ענפה עם הישגים רבים, שאף אחד מאיתנו לא היה רוצה לוותר עליהם. שוויון הזדמנויות, שוויון בפני החוק, זכויות בסיסיות כמו קניין וחופש דת וביטוי – כל אלה ואחרים הם דברים שאולי גבולותיהם שנויים במחלוקת, אבל אלו היסודות שמאפשרים לנו חיים משותפים וראויים ביחד בחברה.

הליברליזם הגיע אלינו בכמה גרסאות: הגרסה הסוציאליסטית של תנועה העבודה, הגרסה הרוויזיוניסטית של תנועת חירות, והגרסה שבמובנים רבים ירשה את השתיים – זכויות הפרט. כיום נראה שהציבור שינה את טעמו ביחס לשלוש הגרסאות הללו, ומה שהיה פעם הסיפור השולט של החברה נסוג היום ומתגונן.

מהו הגורם לתופעה הזו? די ברור שאחד הגורמים המרכזיים שאחראים לכך הוא השינוי הדמוגרפי. הסטריאוטיפ הליברלי הוא די מדויק. מדובר בדרך כלל בדמות אשכנזית, חילונית, ממעמד סוציו-אקונומי בינוני עד גבוה, משכילה, וגרה לרוב במדינת תל אביב, והדבר החשוב – עם תא משפחתי קטן. מנגד, עומדת הילודה הגדולה בקרב ציבור החרדים, הדתיים והערבים, ובנוסף לכך הצטרפה עלייה של כמיליון יוצאי רוסיה שהשפיעה באופן משמעותי על המאזן הדמוגרפי במדינה. קל להבין שבתנאים כאלה, העמדה הליברלית תהפוך די מהר למיעוט.

וכאן צומחת השאלה – מדוע הליברליזם הישראלי נשאר לרוב מחוץ לקהלי היעד הללו? אם הוא מתיימר להיות אידיאולוגיה נכונה לגבי האדם באשר הוא – היינו, מקדם את הטוב לכל אזרח – מדוע הוא נשאר בתוך גבולות סוציולוגיים כל כך מובהקים?

בדברים הבאים אבקש לטעון שהרעיונות הליברליים של היום הם למעשה שיקוף די מדויק של הסוציולוגיה הליברלית. כלומר, בניגוד להשקפה הרואה באדם יצור רציונלי הקובע את עמדותיו הפוליטיות מתוך חשיבה עצמאית, אטען שהעמדה הליברלית מוכתבת בסופו של דבר מההשתייכות החברתית של הדובר אותה. בהמשך, אבקש לאפיין תופעה חדשה המתגבשת משרידי הליברליזם בכל החוגים הפוליטיים בישראל – שמאל, מרכז וימין – והיא הפוליטיקה של הטוב המשותף. במובן מסוים, ניתן לכנות תופעה זו פוסט-ליברליזם, והיא תופעה שצצה ברוב מדינות העולם הדמוקרטי מסיבות דומות, ולה השלכות רבות על החברה בישראל כיום.

הסטריאוטיפ הליברלי: אשכנזי, חילוני, גר במדינת תל אביב, עם תא משפחתי קטן. תל אביב 2011
צילום: מרים אלסטר, פלאש 90

חברת המעמד הגלובלי

הליברל של היום מזוהה עם מה שהשכלה כינתה "אזרח העולם". מכל הבחינות – כלכלית, תרבותית ואפילו חברתית – הליברל מתאפיין בתודעה אוניברסלית חוצת גבולות. ואולם, ברור לגמרי שאותה תודעה שרואה את עצמה אוניברסלית מציעה אף היא למעשה זהות פרויקטורית עם כבלים משלה. התודעה האוניברסלית היא נחלת קבוצה מסוימת, החווה את החיים דרך חוויות אוניברסליות כאלה. מבחינה זו, הליברליזם הישראלי אינו שונה בהרבה בסוציולוגיה שלו מהליברליזם במדינות אחרות. אפשר לקרוא לקבוצה זו במונחים סוציו-כלכליים "המעמד הגלובלי".

לשם המחשת טיעון זה נתבונן בכמה סוגיות שעומדות במרכז השיח הפוליטי הישראלי, ונפתח בענייני דת ומדינה. מבחינה היסטורית, הדת נחשבת לאחת הסכנות המרכזיות לתפיסות ליברליות, באשר היא מקנה סמכות לא-ולטקסטים מקודשים במקום לאדם האוטונומי. לא פלא, אם-כן, שהרוב המכריע של המחזיקים בתפיסות ליברליות הם חילונים. הזרד ליצירת חיים משותפים של דתיים וחילונים הייתה פשרה: הדת תהיה עניין אישי וקהילתי, ואילו המרחב הציבורי יהיה בסמכות אזרחית-חילונית בלבד, ובקיצור: הפרדת הדת מן המדינה.

אבל להפרדה הזאת היה מחיר. יותר ויותר הוגים מאסכולות ליברליות הוטרדו מן העובדה שההפרדה אינה עובדת. אנשים דתיים טענו שהמרחב הציבורי אינו ניטרלי, אלא מהווה שיקוף של תפיסת עולם חילונית בלבד (כפייה חילונית בלשון העם). הם דרשו, לפיכך, שעולמם הרוחני לא יוגבל למרחב הפרטי שלהם, אלא ישפיע על המדינה כולה. יורגן הברמס, פילוסוף גרמני מובילי האסכולה הביקורתית, מנסה אכן לבנות מודל מורכב יותר של יחסי דתיים וחילונים, שלא מבקש בהכרח מהדתיים להשאיר את הדתיות בבית. גם קרייג קלהון, נשיא האוניברסיטה היוקרתית London School of Economics, טוען שהשאלה אינה טמונה בהפרדה אלא במיקום הראוי של הדת במרחב המדינתי. לטענתו, רובן המכריע של השאלות בנושאי דת ומדינה נובעות מתפיסות שונות של הטוב, ורק שיח ציבורי לא כוחני יאפשר לייצר את הפשרות הנדרשות.

נעבור לנושא הכלכלי. כאן הסיפור מורכב יותר. הליברליזם הטהור שם דגש על החופש של כל אדם באשר הוא. לא בכדי מכונה התפיסה הקפיטליסטית העכשווית ניאוו-ליברלית, כלומר כזו ששמה דגש על שוק חופשי, ללא מגבלות על האדם ופעולתו הכלכלית. לכאורה, הגרסה הסוציאל-דמוקרטית שהיא נחלת השמאל הליברלי הישראלי עומדת בניגוד לליברליזם הכלכלי. אבל בפועל, הסוציאל-דמוקרטיה מתקשה לבנות התנגדות ממשית להתפשטות הניאוו-ליברליות. מבחינה סוציולוגית המעמד הגלובלי הוא חלק בלתי נפרד מהגלובליזציה והניאוו-ליברליות שמלווה אותה, ולרוב הוא מקדם לא פחות את הגלובליזציה ואת השתלטות ההון על שאלות של ערך האדם, הקהילה והסביבה.

המזרח התיכון החדש של שמעון פרס היה הביטוי הישראלי ל"ניו לייבור" של טוני בלייר ולדמוקרטים החדשים של ביל קלינטון. כולם תמכו בהסרת הגבולות הכלכליים ובהצטרפות ללא מעצורים לכפר הגלובלי, שלוו בהגדלה של הפערים הכלכליים בכל אחת מן המדינות. כפי שמנחם מאוטנר מאוניברסיטת תל אביב טוען במחקרים מרתקים, הליברלים הישראליים קידמו בפועל את האינטרס הכלכלי שלהם, ותרמו רבות להשאת קבוצות אחרות מאחור.

ומכאן לדיון על השלום. משתי סיבות מרכזיות השלום, כפי שקודם עד עכשיו, היה מושרש בהנחותיה של הסוציולוגיה הליברלית. הסיבה הראשונה מוזכרת למעלה, והיא הסיבה הכלכלית. השלום שהוצע נובע בחלקו הגדול משיקולים כלכליים. הסכם אוסלו, שהיה רגע מרגש עבור רבים מאיתנו (ואני בתוכם), הונע גם על ידי אינטרסים כלכליים גלובליים מובהקים. הייתה, ועד היום ממשיכה להיות, תמיכה גדולה מאוד של רבים מקברניטי הכלכלה הישראלית בתהליך השלום בגין ההזדמנויות הכלכליות שהוא מאפשר – מה שנקרא "דיבידנד השלום". רוב הציבור לא שותף לחזון הזה.

הסיבה השנייה חוזרת לשאלות של זהות. אנשי "המעמד הגלובלי", אזרחי עולם, מטבע הדברים פתוחים יותר, חשופים יותר וגם רגישים יותר לדעת העולם. הם גם סומכים יותר על הסכמים בינלאומיים ועל המוסדות שמקדמים אותם. לעומת זאת, רוב הציבור שאיננו חי בתודעה גלובלית מאופיין לרוב ביחס הפוך ויש לו חשדנות גדולה מאוד כלפי העולם, הנתפס כמאיים על זהותו. שאלת הזהות באה לידי ביטוי גם ביחס של ליברלים לארץ. בשיח הציבורי היחס של ליברלים לארץ ישראל נשמע יותר כמו לפיסת קרקע שצריכים להיפטר ממנה, ולא כמולדת שצריכה להיקרע בין שני עמים.

יש לשמרנות מה להציע

הליברליות טענה שהאדם הוא יצור עצמאי הקובע את מהלכו על פי השכל הישר שלו. אך זו טעות. לפני הכול, האדם הוא יצור חברתי. אנו נולדים לתוך משפחות, קהילות ומקומות. הם המעצבים אותנו והם הבונים את הקונטקסט ולרוב גם את המשמעות של חיינו. הפוסט-ליברליזם מכיר בכך, ולכן בניגוד להנחותיה של ההשכלה הוא רואה את האדם בהקשרו.

על פי תפיסה זו אי אפשר להשאיר את הדת מחוץ למרחב הציבורי, שכן משמעות הדבר היא לבקש מן האדם הדתי לגשת אל הפוליטיקה עירום תרבותית, ללא אוצר המילים שבאמצעותו הוא עושה סדר בעולם ושמןו הוא מקבל משמעות. בעולם פוסט-ליברלי אנו מבינים אפוא היטב שלהשאיר את הטוב שלנו מאחור ולבנות, כביכול, מרחב ניטרלי זהו מעשה בלתי אפשרי. הליברלים צודקים לגמרי בכך שיש צורך להגן על החופש האישי של האזרחים בנושאים מסוימים שבהם חופש הדת הוא קרדינלי. למשל, בקשה מאנשים להתחתן בדרך הנוגדת את רצונם ואמונתם היא חדירה למרחב אישי ביותר שאינה מיטיבה עם אף אחד. אבל מנגד, ענייני דת ומדינה אחרים – כמו מדיניות השבת, החגים והכשרות, ובגבולות מסוימים גם הצניעות – הם שאלות פוליטיות, שאמורות להיות תלויות בהכרעה דמוקרטית של הציבור.

גם בהקשר כלכלי, מסתבר שהאדם אינו יצור רציונלי שרק מנסה לקדם את האינטרס הצר שלו. הכלכלה אינה מדע מדויק המנותק מהתרבות וערכיה. המסורת הליברלית, שניתקה את האדם מהקשרו, גם ניתקה למעשה את הכלכלה מהקשריה – ובכך, ללא עוגן תרבותי, אפשרה לתפיסות מטריאליסטיות חומרניות למלא את החלל של המרחב הציבורי שלנו. לעומת זאת, למשל, מעניין לחשוב כיצד כלכלה המושרשת בתרבות היהודית הייתה נראית. היהדות הינה משאב דתי-תרבותי שיכול לתרום לבניית כלכלה ששמה את האדם והקהילה במרכז. השבת, המציעה היגיון של יום מנוחה ועצירת המסחר, היא דוגמה מצוינת לכך.

ההיגיון הסוציאלי-דמוקרטי, הגם שהוא מתנגד לאינטרס הסוציולוגי שלו לתמוך בהתפשטות ההון, רואה את המדינה כמסגרת המרכזית לבניית כלכלה יותר הוגנת, ומציע היגיון בירוקרטי-ניהולי-ריכוזי במקום קהילתי-תרבותי-מקומי. הוא דוגל ביצירת רשת ביטחון למעמד החלש בחברה, אך מתעלם מכך שרשת הביטחון הראשונית בחיים היא המשפחה והקהילה. קנה מידה נכון יותר ליצירת רשת כזו מתמקד אפוא במסגרות הקרובות יותר ליסודות של החיים היומיומיים, עם מדיניות שתומכת בהן. יש צורך בפחות מסגרות מרוחקות כמו שורה של מומחים מטעם המדינה שמכתיבים מדיניות אחידה, וביותר מסגרות המחוברות לצרכים הראשוניים של קבוצות וקהילות שונות. מדיניות זו נכונה הן בתחום הכלכלי והן בתחומי העבודה, הבריאות, החינוך והרווחה.

האבסורד הוא שדווקא בכלכלה, תחום שבו לשמרנות יש הרבה מה להציע, אימץ הימין ביתר שאת את ההיגיון הניאו-ליברלי של התחרות, שבו היחיד בונה את עצמו במנותק מהמקום שהמשפחה והקהילה ממלאות בשגשוג של כולנו. כך יצא שאנו סובלים כיום ממדיניות כלכלית שנעה בין ניאו-ליברליות מבית מדרשו של הימין האמריקני, הזר למסורות יהודיות, לבין סוציאלי-דמוקרטים ליברלים, שעבורם המדינה היא התחנה הכמעט-בלעדית במדינת הרווחה, ולהם חולשה סוציולוגית מתמדת אל מול הגלובליזציה והניאו-ליברליות.

הוא הדין גם בנוגע לשלום. חובה להרחיב כיום את שיח השלום לקבוצות נוספות בחברה, מעבר לאותה קהילה ליברלית וההנחות שנבעות מן הסוציולוגיה שלה. החברה הישראלית לא יכולה לשאת תפיסת שלום שאיננה נחלת רובו של הציבור. שלום הוא אינטרס לאומי עם שורשים יהודיים עמוקים ומשמעותיים. הוא חייב לצאת מהבעלות של השמאל הליברלי, ולהתרחב לפינות רבות ככל האפשר. נזכיר לעצמנו: המילים "בְּקֶשׁ שְׁלוֹם וְרַךְ־פֶּהוּ" הן של דוד המלך ולא הומצאו כסטיקר של השמאל הליברלי.

סוגיית הביטחון היא הצד השני של מטבע השלום. מחקרים מלמדים שרוב הציבור בישראל תומך בפתרון של שתי מדינות לשני עמים, אך באותה נשימה הוא איננו מאמין שיש עם מי להתחלק, וסבור שהערבים הם איום תמידי על הזכות להגדרה עצמית של העם היהודי. אין זה טריוויאלי שיש לא מעט ערבים שטוענים בדיוק את ההפך מכך, שהיהודים הם שמסרבים לחלק את הארץ בין שני העמים. סתירה זו מרמזת על תקווה בכל הנוגע למהלך מדיני, כיוון שיש – כך נראה – בשני הצדדים מי שטוענים שהם מקבלים את העיקרון הבסיסי להסכם של שני עמים עם זכויות, אך הצד השני הוא הסרבן.

על כל פנים, מן הצד היהודי, ועם עלייתו של האסלאם הקיצוני שמזכיר את המשטרים הטוטליטריים של המאה ה-20, אסור להמעיט בסכנות האמיתיות והמיידידות שעומדות לפתחנו. הפוסט-ליברליזם משתחרר מהנטייה הסוציולוגית של תפיסה אוניברסלית, השמה לנגד עיניה בעיקר את הצדק והזכויות. כפי שמחקריו של ג'ונתן היידט (Haidt) – פסיכולוג חברתי מאוניברסיטת ניו יורק – מראים, לליברלים יש נטייה ברורה לשים דגש כמעט בלעדי על ערכים המבוססים על האינדיבידואל כגון הוגנות וצדק, והם ממעטים בחשיבות של ערכים המחזקים הון חברתי כמו נאמנות לקולקטיב. הפוסט ליברליזם מאפשר איוון נכון יותר בין ערכי האינדיבידואל וערכי הקולקטיב.

קשר של פנים בפנים

החברה בישראל היא חברה רב-תרבותית, עם ריבוי תפיסות של מושג הטוב. הפשרה הליברלית היא גירוש הטוב מהמרחב הציבורי, ובניית מרחב משותף הבנוי על ערכים משפטיים של צדק ושוויון. בפועל, פתרון זה לא עובד. הוא לא עובד כי גם התפיסה הזאת הינה בסופו של דבר תפיסה של הטוב, ולאחרים הרי יש תפיסות שונות של הטוב, שדווקא אותן היו רוצים להשליט על המרחב הפוליטי והציבורי.

מאבק זה, של השלטת הטוב של הקבוצה שלי על המרחב הציבורי, משותף להגמוניה הליברלית כמו גם למתחריה, הדתיים הלאומיים למשל. כולם רוצים שהמרחב ייצבע לפי הטוב שלהם, על חשבון תפיסות אחרות שיש בחברה. תודעה זו יוצרת שיח ציבורי צעקני וכוחני המנסה להכפיף את האחר ל"אמת שלי", והכול מתוך עמדה הרואה בדמוקרטיה משחק של רוב ומיעוט, שבו כל אחד מנסה להשליט את דעתו על האחר. אך ראייה דמוקרטית כזאת לא תחזיק מעמד, בוודאי לא בישראל, שבה קיימות תפיסות כה שונות בשבטים רבים. השיח הכוחני שוחק אותנו ולא יוכל להתקיים לנצח.

האלטרנטיבה היא דמוקרטיה של טוב משותף. לציונות יש מנה גדושה של זכויות בבניין עמוד שדרה זהותי, הנותן שפה, ייעוד ומשמעות לחיינו המשותפים. היו וישנם עדיין מחירים כבדים לניסיון להפוך את כולם לישראלים – קרי אשכנזים-חילונים – תהליך שיש לו גם צד אפל בבניית ישראליות. אבל הניסיון הפוסט-ציוני לערער על חשיבות הדבק הציוני בבניית ישראליות הוא בדיוק ההיפך מהבנת פוליטיקה של טוב משותף, שיכול להיבנות רק דרך הטוב של הקבוצות בחברה. הציונות היא הסיפור המכונן של החברה, שמציע עוגן של טוב עבור רוב הציבור בישראל. אבל כפי שהנשיא ריבלין מלמד, מצב זה איננו תקף אצל כולם, לא אצל לא-מעט חרדים ולא אצל ערבים. גם בתוך הטוב הציוני, היו וישנן פרשנויות שונות מאוד לגבי משמעותו לחברה בישראל.

אף על פי כן, אנו יכולים לראות בעינינו ניצנים של עתיד משותף בתוך מדינת ישראל. אפשר לקרוא לזה הפניית מבט אחד כלפי השני, תופעה של ישראליות, של חיבור לחברה הישראלית ולערכיה. אין זו התבוללות. דווקא היכולת להיות למשל ערבי-ישראלי ולהחזיק את שתי הזהויות הללו היא בדיוק המאפיין של הטוב המשותף: אני שומר את הטוב שלי, אבל בונה יחסי אמון וקשר עם מקומות נוספים בחברה, ומשם, מלמטה למעלה (up-bottom), נרקם הטוב המשותף. זהו טוב פחות נוקשה ויותר רך.

תהליך זה ניכר גם אצל חרדים, גם אצל דתיים, גם אצל מזרחים וגם אצל ליברלים אוניברסליים; אותה הבנה שאנו שותפים כאן, ושמוטב שנפנה את המבט אחד כלפי השני ולא אחד מן השני, מבלי לוותר על מי שאנחנו. רק כך אפשר לבנות דמוקרטיה אמיתית. עלינו להגיע למרחב הציבורי עם כל מי שאנחנו, עם כל מטעני הזהות שלנו, ובאמצעות פוליטיקה של יחסים בין אנשים אמיתיים להרכיב את החיים המשותפים.

אנו חיים בעולם שהופך להיות יותר ויותר מסוכן, והחשדנות הופכת לחלק בלתי נפרד מן המרקם של החיים שלנו ברמה האישית, הקהילתית והלאומית. סכנות יש, וגם רוע יש, אבל גם צלם א-לוהים יש. אתגר הניווט בין החשדנות לאמונה באדם הוא מבחן לכולנו. אי אפשר לבנות בית משותף רק עם חשדנות. שלום בית הוא מהלך תמידי, בחירה בדרך. אנחנו יכולים לפתוח את הדלת אט-אט לקולות האחרים בחברה שלנו בחשד אך גם בציפייה, כי אי אפשר באמת לסגור אותה. זה נכון לבניין שלי, לרחוב שלי, לשכונה שלי, לעיר שלי וגם למדינה שלי.

ד"ר אילון שורץ הוא מנכ"ל מכון "שחרית – יוצרים מחנה משותף", חבר פקולטה במרכז לחינוך יהודי באוניברסיטה העברית בירושלים וממייסדי מרכז השל לחשיבה ומנהיגות סביבתית

פורסם במוסף 'שבת' (<https://musaf-shabbat.com>) מקור ראשון י"ח בסיון תשע"ו, 24.6.2016